

Rozdział I

Źródła do dziejów Dahlak Kebir

1. Źródła pisane

Jednym z podstawowych źródeł do badania historii omawianych wysp oraz samego stanowiska Dahlak Kebir są źródła pisane. W tym rozdziale zostaną przedstawione przekazy historiograficzne oraz dokumenty dotyczące tego archipelagu. W większości są to jednak jedynie bardzo krótkie wzmianki o Dahlaku. Ze względu na swój specyficzny charakter inskrypcje nagrobne, które także można by zaliczyć do źródeł pisanych, zostały wyodrębnione i opisane w osobnym podrozdziale (zob. rozdz. I.3. *Epigrafika*).

A) Grecka nazwa archipelagu

Cała przedmuzułmańska przeszłość Dahlaku pozostaje niemal zupełnie nieznana. Dotychczas sugerowano jedynie, że archipelag mógł być odwiedzany przez Egipcjan już w czasach faraonских. Carlo Conti Rossini sugerował, że Dahlak może być tożsamy ze znanymi ze staroegipskich tekstów „wyspami mieszkańców Uten”¹. Jedyną zaś poszlaką dotyczącą okresu antycznego, na którą badacze dotychczas zwrócili uwagę, jest grecki toponim Elaia (gr. Ἐλαία). Ten termin odnosi się do wyspy lub szeregu wysp znajdujących się w pobliżu aksumickiego

¹ C. Conti Rossini, *Storia d’Etiopia*, Bergamo 1928, s. 48; za: E. van Donzel, R.E. Kon, *Dahlak Islands. History of the Dahlak Islands until 1945*, w: EAe, t. 2, s. 64.

portu Adulis. Został on wymieniony przez słynnego greckiego geografa Artemidora z Efezu (ok. 100 r. p.n.e.), którego następnie cytował Strabon (ok. 63 p.n.e.–24 n.e.) w swoim dziele *Geographica* (XVI, 4)². Nazwa Elaia jest także poświadczona – w nieco zmienionej formie Alalaos (gr. Ἀλαλαίος) – w anonimowym *Periplusie Morza Erytrejskiego* (IV 2.14), który powstał ok. I–II w. n.e.³ W łacińskiej formie Aliaeus została zaś użyta przez Pliniusza Starszego (23–79 n.e.)⁴. Pod koniec XIX w. René Basset po raz pierwszy utożsamiał ten toponim z archipelagiem Dahlak⁵. Identyfikację tę podważył jednak później brytyjski archeolog John Winter Crowfoot, który przedstawił inną hipotezę dotyczącą tej antycznej nazwy. Według niego toponim należy kojarzyć z portem Akik Kabir na niewielkiej wyspie Bahdur, położonej u wybrzeża sudańskiego i znajdującej się niemal na granicy z Erytreą⁶. Zdaniem Crowfoota wyprawa opisywana przez Artemidora miała na celu poszukiwanie słoni, co wykluczałoby archipelag Dahlak, słynący raczej z połowu pereł, dlatego też toponim Elaia musiał być związany z portem położonym znacznie bliżej kontynentu⁷. Trudno odpowiedzieć na pytanie, czy propozycja Crowfoota rozwiązuje problem identyfikacji Elaia z Dahlak. Madeleine Schneider sugeruje, że być może mamy do czynienia z wykorzystaniem tego samego toponimu do określania dwóch różnych miejsc, co zdarzało się w dziełach antycznych autorów⁸.

² Strabon, *Geographica*, wyd.: *The Geography of Strabo*, tłum. H.L. Jones, J.R. Sitlington Sterrett, London 1917 (Loeb Classical Library, 7), s. 321.

³ *The Periplus Maris Erythraei, Text with Introduction, Translation, and Commentary*, wyd. i tłum. L. Casson, Princeton (NJ) 1989, s. 52–53.

⁴ S.H. Longrigg, *Dahlak*, w: EI 2, t. 2, s. 90–91.

⁵ R. Basset, *Les inscriptions de l'île de Dahlak*, „Journal Asiatique” 9, 1893, nr 1, s. 85.

⁶ J.W. Crowfoot, *Some Red Sea Ports in the Anglo-Egyptian Sudan*, „The Geographical Journal” 37, 1911, nr 5, s. 540.

⁷ *Ibidem*, s. 538.

⁸ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 8.

B) Arabska nazwa archipelagu

W arabskich źródłach nie ma żadnych odniesień do greckiej nazwy Elaia. Pochodzenie i znaczenie toponimu Dahlak (دهلك) także nie jest do końca znane. Średniowieczni autorzy arabscy – al-Ġawālīqī (466/1073–539/1144) oraz Yāqūt al-Hamawī (575/1179–626/1229) – byli przekonani, że była to pierwotnie nazwa obca, która dopiero z czasem została zarabizowana⁹. Drugi z wyżej przywołanych uważał, że używano również terminu *dahik*¹⁰. Najprawdopodobniej jest to jednak pomyłka wynikająca z błędnego odczytania litery *lām* jako *yā*. Żadna z zachowanych stel nagrobnych (zob. rozdz. I.3. *Epigrafika*) nie odnotowuje formy pochodzącej od takiego rdzenia. W epigrafice występują tylko formy: *dahlakā*, *dāhlakā*, *dahlakāy*. Nigdzie nie spotyka się wariantu *dahlīk*, jednak al-Hamdānī (280/893–334/945) wymienia formę liczby mnogiej łamanej *dahālik*¹¹. Jemeński uczony Ibn al-Daybaʿ (866/1461–944/1537) wzmiankuje, że al-Bakrī (ok. 404/1040–487/1094) w swoim leksykonie toponimów pt. *Muʿġam mā istaʿġam* wymienia wariant *dalhak*, zawierający metatezę liter *hā* i *lām*¹². Etiopskie źródła podają zaś formy *dahlak*, *dahlaka*, *dalēk*, *dālēk*^h oraz *dālk* i *dahluk*¹³.

Istnieją różne, chociaż niestety mało przekonujące propozycje wyjaśnienia etymologii nazwy Dahlak. Jedną z pierwszych przedstawił Portugalczyk João de Castro (1500–1548) w swoim opisie ekspedycji Estêvão da Gamy (1430–1497). Według niego rzekomo miałyby to być połączenie dwóch słów

⁹ Mawhūb ibn Aḥmad al-Ġawālīqī, *Al-Muʿarrab min al-kalām al-aʿġamī ʿalā ḥurūf al-muʿġam*, wyd. A.M. Šākir, b.m.w. 1942, s. 83, 112; Yāqūt al-Hamawī, *Kitāb Muʿjam al-Buldān*, t. 2, tłum. i wyd. F. Wüstenfeld, Leipzig 1867 (reprint: 1912), s. 634.

¹⁰ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 8.

¹¹ Al-Ḥasan ibn Aḥmad al-Hamdānī, *Ṣifat Jazīrat al-ʿArab. Geographie der arabischer Halbinsel*, wyd. D.H. Müller, Leiden 1891, s. 47.

¹² ʿAbd al-Raḥmān ibn ʿAlī Ibn al-Daybaʿ, *Qurrat al-uyūn bi-aḥbar al-Yaman al-Maymūn*, wyd. M. b. ʿAlī al-Akwaʿ, b.m.w. 1990, s. 93.

¹³ E. van Donzel, R.E. Kon, *op. cit.*, s. 64.

z języka arabskiego i perskiego (ده لا ح), oznaczające „dziesięć wachlarzy (?)”¹⁴. James Bruce (1730–1794) dopatrywał się zaś podobieństwa do często występującej nazwy *Dahal* i *Del*, od której rozpoczyna się wiele toponimów oznaczających wyspę. Nie do końca wiadomo, z jakiego języka miałyby pochodzić ta nazwa, gdyż autor ten zamiennie używa określeń „język bedża”, „gyyz” czy nawet „język pasterzy”¹⁵. Istnieje także propozycja wywodzenia nazwy *Dahlak* od ludu *Diabeni*, wymienionego przez ariańskiego historyka kościoła Filostorgiusza, żyjącego na przełomie IV i V w.¹⁶ Jedną z najciekawszych hipotez, chociaż także uważaną za mało prawdopodobną, jest ta wskazująca na pochodzenie nazwy *Dahlak* od arabskiej frazy *dār al-halāk* (دار الهلاك), oznaczającej „miejsce zguby”. Miała ona być już od dawna rozpowszechniana przez samych mieszkańców wyspy, co odnotowano jeszcze w XIX w.¹⁷ Równie nieprawdopodobne jest wywodzenie terminu *Dahlak* od zniekształconej nazwy ważnego portu handlowego *Zayla*¹⁸, czyli najprawdopodobniej dzisiejszego *Saylac*, położonego w Somalii tuż przy granicy z Dżibuti¹⁸. Co ciekawe, Moshe Piamenta w słowniku dialektu jemeńskiego tłumaczy nazwę *Dahlak* jako „wielki kupiec”¹⁹.

C) Źródła arabskie – położenie geograficzne

Średniowieczni autorzy arabscy byli niezbyt dobrze zaznajomieni z geograficznym położeniem wysp *Dahlak*. Chociaż archipeląg leży zdecydowanie bliżej wybrzeża afrykańskiego niż Półwyspu Arabskiego, czasem opisywano go wraz Arabią, zwłaszcza

¹⁴ R. Basset, *op. cit.*, s. 86.

¹⁵ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 8–9.

¹⁶ *Ibidem*, s. 9.

¹⁷ E. Rüppell, *Reise in Abyssinien*, t. 1, Frankfurt am Main 1838, s. 257; za: R. Basset, *op. cit.*, s. 88.

¹⁸ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 9.

¹⁹ M. Piamenta, *A Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, t. 1, Leiden–New York 1990, s. 195.

w odniesieniu do Jemenu. Wyspa bywała nieraz także wymieniana przy opisie kraju Bedża i Etiopii²⁰.

Ibn Ḥurradāḏbih (zm. 300/912) wspomina o Dahlaku jako porcie leżącym naprzeciw terytorium ‘Akk, znajdującego się w obszarze tzw. Tihāmy, obecnie w zachodnim Jemenie²¹. Al-Ya‘qūbī (zm. 284/847) lokalizuje zaś tę wyspę w okolicy przybrzeżnej miejscowości Ġalāfiqa, leżącej w teże Tihāmie, pomiędzy miejscowościami Ḥudayda i Zabīd²². Al-Ṭabarī (zm. 310/923) mówi jedynie zdawkowo o położeniu Dahlaku tuż u wybrzeża Jemenu²³. Równie lapidarnie o usytuowaniu tego portu pomiędzy Jemenem a Etiopią pisze al-Hamdānī (zm. 334/945)²⁴. Z kolei egipski historyk al-Uswānī, tworzący w połowie IV/X w., w swoim opisie Nubii podaje, że w rejonie wielkiego zakrzywienia nurtu Nilu rozciągającego się od Chartumu do Dongoli, w krainie Šanqīr, od doliny rzeki odchodzą ścieżki w kierunku Sawākinu, Bāḏī‘ oraz właśnie Dahlaku i innych wysp Morza Czerwonego²⁵. Al-Mas‘ūdī (zm. 345/956) w swoim słynnym dziele *Łąki złota i kopalnie drogich kamieni* (ar. *Murūǧ al-Ḍaḥab wa-Ma‘ādin al-Ġawhar*) objaśnia, że zamieszkiwane przez czarnoskórych

²⁰ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 9–10.

²¹ ‘Ubayd Allāh ibn Aḥmad ibn Ḥurradāḏbih, *Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik*, tłum. Ch.A.C. Barbier de Meynard, Paris 1865, s. 107, 142; za: M. Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 10.

²² Aḥmad al-Ya‘qūbī, *Kitāb al-buldān*, wyd. M.J. de Goeje, Leiden 1892; tłum.: *The Geography (Kitāb al-Buldān)*, tłum. P. Cobb, w: *The Works of Ibn Wāḏih al-Ya‘qūbī*, red. M. Gordon, Ch. Robinson, E. Rowson, M. Fishbein, Leiden 2018, s. 155.

²³ Abū Ḡa‘far Muḥammad ibn Ḡarīr al-Ṭabarī, *Tārīḥ al-rusul wa-l-mulūk*, t. 3, red. M.J. de Goeje, Leiden 1879–1901, § 135; tłum.: *The History of al-Ṭabarī*, t. 28: *Abbāsīd Authority Affirmed*, tłum. i oprac. J.D. McAuliffe, New York 1995, s. 71.

²⁴ Al-Ḥasan ibn Aḥmad al-Hamdānī, *op. cit.*, s. 47.

²⁵ G. Troupeau, *La «Description de la Nubie» d'al-Uswānī (IVe/Xe siècle)*, „Arabica” 1, 1954, nr 3, s. 285. Tą drogą mieli uciekać członkowie dynastii umajjadzkiej, obawiając się prześladowań ze strony Abbasydów w połowie II/VIII w.; zob. T. Power, *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate: AD 500–1000*, Cairo–New York 2012, s. 141.

ludzi tereny Berbera (ar. *Barbara*) nad Zatoką Adeńską położone są w sąsiedztwie Dahlaku, Zayla²⁶ oraz Bāḍi²⁶.

Wyspa Dahlak widnieje także na ilustracji przedstawiającej schematyczną mapę Półwyspu Arabskiego i jego okolic na jednym z anonimowych manuskryptów znajdujących się w Bibliotece Narodowej Francji (Bibliothèque nationale de France, Ms. Arab. 2214)²⁷ (il. 1). William MacGuckin baron de Slane podejrzewał, że zawiera on część dzieła podróżnika al-Iṣṭahrīego (zm. 346/957), jako że tekst został dedykowany Sayf ad-Dawli (zm. 356/967), czyli prominentnemu członkowi dynastii hamanidzkiej, która rządziła sporą częścią Syrii i Mezopotamii w X w.²⁸ Najnowsze badania sugerują jednak, że jest to raczej skrót wczesnej wersji pracy słynnego geografów Ibn Ḥawqala (zm. ok. 368/978)²⁹. Według jego właściwego dzieła – *Obraz Ziemi* (ar. *Ṣūrat al-Ard*) – Dahlak miał znajdować się na przybrzeżnej trasie, pomiędzy Bāḍi³⁰ oraz Zayla³⁰, w odległości czterech dni żeglugi od pierwszego i sześciu dni od drugiego z wymienionych portów³⁰. Zgadzałoby się to z przedstawieniem na mapie. Problemem jest jednak to, że w dziele Ibn Ḥawqala znajduje się również wzmianka o usytuowaniu Dahlaku naprzeciwko jemeńskiej miejscowości ‘Atr/‘Attr³¹, która na mapie jest ewidentnie położona raczej naprzeciw Bāḍi³¹.

Dahlak został również uwzględniony na mapach geografa al-Idrīsīego (zm. 560/1165) w południowej części Morza

²⁶ ‘Abū al-Ḥasan ‘Alī al-Mas‘ūdī, *Murūǧ ad-Dahab wa-Ma‘ādin al-Ġawhar*, tłum. Ch.A.C. Barbier de Meynard, P. de Courteille, kor. i reed. Ch. Pellat, Paris 1962–1971, s. 321, § 844; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 10, przyp. 31.

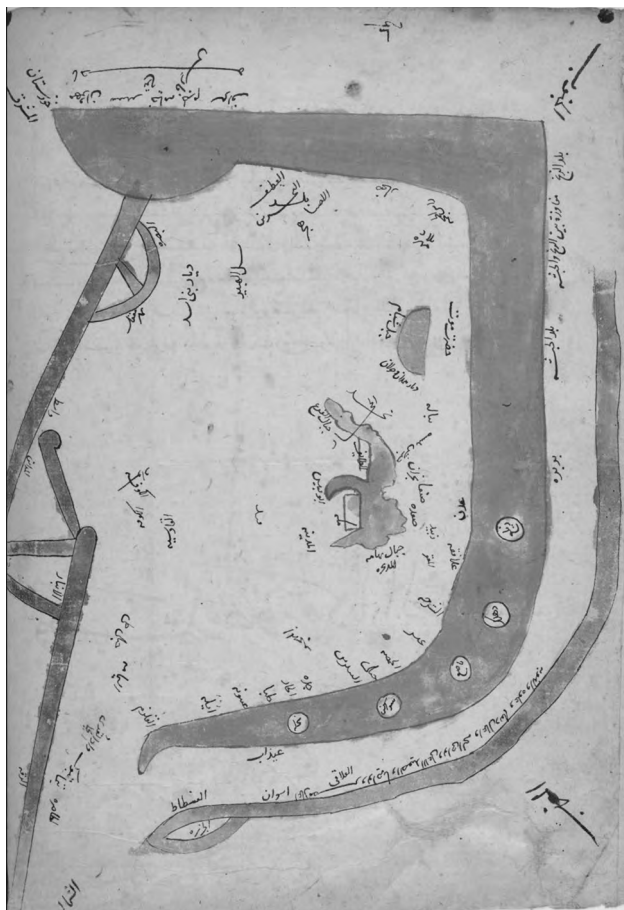
²⁷ Rekord Ms. Arab. 2214 zob. <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc12992d> (dostęp: 24.08.2020).

²⁸ W. MacGuckin de Slane, *Catalogue des manuscrits arabes*, Paris 1883–1895, s. 389–390, nr 2214.

²⁹ Ch.T. Bencheikroun, *Requiem pour Ibn Ḥawqal. Sur l’hypothèse de l’espion fatimide*, „Journal Asiatique” 304, 2016, nr 2, s. 197.

³⁰ Muḥammad Abū al-Qāsim Ibn Ḥawqal, *Kitāb Ṣūrat al-‘Ard*, t. 1, tłum. G. Wiet, Paris 1964, s. 41–43; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 12, przyp. 32.

³¹ O. Löfgren, ‘*Athr or ‘Aththr*, w: EI 2, t. 1, s. 737–738.

Il. 1. Mapa Półwyspu Arabskiego ze schematycznie zaznaczonymi wyspami na Morzu Czerwonym, pochodząca z manuskryptu przechowywanego w Bibliotece Narodowej Francji; Bibliothèque nationale de France, Ms. Arab. 2214, fol. 4v, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc12992d> (dostęp: 24.08.2020).

Czerwonego³². Yaqūt al-Hamawī (zm. 626/1229) wzmiankuje zaś, że Dahlak to port pomiędzy Jemenem a Etiopią³³. O wyspie wspomina także Abū al-Fidā' (zm. 732/1331), słynny ze swej uczoności władca Hamy, wywodzący się z dynastii Ajjubidów. Szczegółowo odnotowuje, że Dahlak znajduje się na szlaku morskim za Sawākinem, blisko zachodniego wybrzeża Morza Czerwonego. Sama wyspa zaś leży w pierwszej z siedmiu stref klimatycznych na 61° długości oraz 14° szerokości geograficznej³⁴. Późniejsi autorzy: al-'Umarī (zm. 739/1349), al-Qalqašandī (zm. 821/1418) oraz al-Maqrīzī (zm. 846/1442) lakonicznie powtarzają, że Dahlak znajduje się za Sawākinem³⁵.

D) Źródła arabskie – wydarzenia historyczne

Dahlak był prawdopodobnie ośrodkiem stacjonowania piratów wiernie służących władcom aksumickim w okresie przedmuzułmańskim. Podczas pierwszych wielkich podbojów w I/VII w. muzułmanie nie posiadali dobrze zorganizowanej floty, przez co załogi okrętów poruszających się po Morzu Czerwonym stanowiły spore zagrożenia dla Półwyspu Arabskiego³⁶.

³² *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten des 9.-13. Jahrhunderts, in arabischer Urschrift, lateinischer Transkription und Übertragung in neuzeitliche Kartenskizzen: mit einleitenden Texten*, t. 1,1, pl. II, t. 1,3, wyd. K. Miller, Stuttgart 1926; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 12, przyp. 34.

³³ Yāqūt al-Hamawī, *op. cit.*, t. 3, s. 634; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 12, przyp. 35.

³⁴ Abū al-Fidā', *Taqwīm al-Buldān. Géographie d'Aboulféda: texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, wyd. J.T. Reinaud, W. MacGuckin de Slane, Paris 1840, s. 23–24.

³⁵ Aḥmad ibn Yahyá Ibn Faql Allāh al-'Umarī, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, tłum. M. Gaudefroy-Demombynes, Paris 1927, s. 20; Aḥmad ibn 'Alī al-Qalqašandī, *Ṣubḥ al-A'shā fī ṣinā'at al-Inshā'*, t. 5, Cairo 1913, sekcja VI, s. 335–336; Aḥmad ibn al-Maqrīzī, *Al-Mawā'iz wa-al-'tibār bi-ḍikr al-ḥiṭaṭ wa-al-āthār*, t. 2, Būlāq 1853, s. 257, 267, 273; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 12, przyp. 37–39.

³⁶ S. Tedeschi, *Note storiche sulle isole Dahlak*, w: *Proceedings of the Third International Conference of Ethiopian Studies*, t. 1, Addis Ababa 1969, s. 52.

W 83/702 r. doszło do ataku etiopskich korsarzy na Dżuddę, co bezpośrednio zagroziło Mekce. Konsekwencją był arabski odwet i zajęcie ważnych kryjówek piratów u wybrzeży afrykańskich, jedną z nich mógł być z pewnością Dahlak³⁷. Położony daleko od głównych ośrodków świata islamu archipeląg szybko stał się miejscem zsyłki dla osób niepożądanych przez władców umajjadzkich. Ibn al-Mūğāwir wspomina, że już w okresie rządów kalifa ‘Abd al-Malika b. Marwāna, sprawującego władzę w latach 65/685–85/705, Dahlak pełniło funkcję więzienia (ar. *ḥabs*)³⁸. Przetrzymywano tam ważne osoby ze świata władzy, takie jak gubernator Iraku Yazīd b. al-Muhallab (zm. 102/720), który popadł w niełaskę kalifa ‘Umara b. ‘Abd al-‘Azīza (99/717–101/720). Kilka lat wcześniej, w 96/715 r. na Dahlak trafił poeta al-Aḥwaṣ al-Anṣārī (zm. 110/728–729), za napisanie satyrycznego poematu wymierzonego w kalifa Sulaymāna b. ‘Abd al-Malika, rządzącego w latach 96/715–99/717. Decyzję tę cofnął Yazīd b. ‘Abd al-Malik, sprawujący władzę w okresie 101/720–105/724, który pozwolił poecie na opuszczenie tego miejsca zesłania, nazywając je przy tym „kraiłą cierni” (ar. *arḍ aš-šawk*). Podczas rządów tego kalifa na Dahlak zesłany został również ‘Arrāk b. Mālik (zm. 102/720–721), uczony prawnik z Medyny³⁹. Odtąd mówiono, że mieszkańcy wyspy poznali poezję dzięki al-Aḥwaṣowi, prawo zaś dzięki ‘Arrākowi⁴⁰.

Za czasów dynastii abbasydzkiej także wykorzystywano Dahlak jako miejsce zsyłki. Na wyspie znaleźli się m.in. synowie ‘Abd al-Ğabbāra, gubernatora prowincji Chorasān, który za sprzyjanie szyitom został brutalnie zamordowany z rozkazu kalifa al-Manṣūra (136/753–158/775)⁴¹. Kalif Hārūn al-Rašīd (170/786–193/809) miał zaczerpnąć rady słynnego prawnika

³⁷ *Die Chroniken der Stadt Mekka*, t. 2, wyd. F. Wüstenfeld, Leipzig 1861, s. 44.

³⁸ Ibn al-Mūğāwir, *Ṣifat bilād al-Yaman*, tłum. O. Löfgren, Leiden 1951, s. 110; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 21.

³⁹ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 21–22; E. van Donzel, R.E. Kon, *op. cit.*, s. 65.

⁴⁰ Ibn al-Farāğ al-Iṣfahānī, *Kitāb al-Ağānī*, t. 4, al-Qāhira 1900, s. 50, 52–53; za: R. Basset, *op. cit.*, s. 90.

⁴¹ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 23; E. van Donzel, R.E. Kon, *op. cit.*, s. 65.

Mālika b. Anasa (zm. 179/795), czy powinien zaatakować mieszkańców Dahlaku. Było to najprawdopodobniej związane z rewoltą przeciwko gubernatorowi Jemenu, Ḥammādowi al-Barbarīemu, co elity archipelagu mogły wykorzystać do uwolnienia się spod jego kurateli⁴².

Według relacji al-Ya'qūbīego, tworzącego w połowie III/IX w., Dahlak wraz z miejscowościami na wybrzeżu afrykańskim był pod kontrolą negusa, chrześcijańskiego władcy Etiopii⁴³. Żyjący nieco później al-Hamdānī wymienia Dahlak jako jedno z miejsc, gdzie można dostać sproszkowane złoto⁴⁴. W IV/X w. władcy jemeńskiego Zabīdu z dynastii Zyjadytów⁴⁵ po zawarciu traktatu o przyjaźni z władcami Abisynii utrzymywali dobre relacje z władcą Dahlaku, który dostarczał im m.in. czarnych niewolników, leopardzich skór i ambry⁴⁶, czyli zbryłonej wydzieliny żółciowej pochodzącej z przewodu pokarmowego kaszalotów, używanej m.in. do produkcji perfum. W pewnym momencie rządów zyjadycznego władcy Ishāqa b. Ibrāhīma (zm. 371/981), jak donosi 'Umāra al-Ḥākamī (515/1121–569/1174), doszło do rozciągnięcia jego zwierzchnictwa na teren wysp Dahlak i nałożenia trybutu wymieniającego m.in. 500 abisyńskich oraz 500 nubijskich niewolnic⁴⁷. Autor ten nawiązuje również do połowu pereł u wybrzeży archipelagu⁴⁸.

⁴² Aḥmad ibn al-Maqrīzī, *op. cit.*, t. 2, s. 202; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 23; E. van Donzel, R.E. Kon, *op. cit.*, s. 65.

⁴³ Aḥmad al-Ya'qūbī, *op. cit.*, s. 155.

⁴⁴ D.M. Dunlop, *Sources of Gold and Silver in Islam According to al-Hamdānī (10th Century AD)*, „*Studia Islamica*” 1957, nr 8, s. 40; zob. T. Power, *op. cit.*, s. 163, przyp. 67.

⁴⁵ Zyjadyci to termin, który proponuję stosować do określenia tej dynastii, rządzącej wówczas w Jemenie, w celu odróżnienia go od pojęcia Zajdyci, czyli wyznawców odłamu religijnego. Nawiązuję tutaj do angielskojęzycznej literatury przedmiotu, gdzie istnieje takie rozróżnienie: tych pierwszych określa się jako *Ziyādids*, drugi zaś jako *Zaidi* lub *Zaydi*.

⁴⁶ Muḥammad Abū al-Qāsim Ibn Ḥawqal, *op. cit.*, t. 1, s. 22–23; za: Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 12, przyp. 32.

⁴⁷ 'Umāra al-Ḥākamī, *Ta'rikh al-Yaman*, w: *Yaman, Its Early Medieval History*, tłum. H.C. Kay, London 1882, s. 6 (tekst arabski), s. 8 (tłum. ang.).

⁴⁸ Schneider, *Dahlak*, t. 1, s. 24–25; E. van Donzel, R.E. Kon, *op. cit.*, s. 65.